

IGOR KARAMAN,
Zagreb

OSNOVNA OBILJEŽJA RAZVITKA INDUSTRIJSKE PRIVREDE U SJEVERNOJ HRVATSKOJ DO PRVOGA SVJETSKOG RATA

Industrijska privreda razvijala se na području Austrijske Monarhije vrlo neujednačeno, tako da u pojedinim habsburškim zemljama možemo uočiti velike razlike u njezinu sastavu i u vremenskom slijedu procesa industrijalizacije. Te različitosti nalazimo, dapače, umnogome jasno izražene i među onim područjima u kojima se ranije javlja napredak prerađivačke djelatnosti na manufakturnom stupnju, a pogotovu u zaostalijim pokrajinama — kakve su npr. bile hrvatske zemlje pod vlašću bečkog dvora.

Premda gospodarski život često svojim unutrašnjim snagama može prevladati nametnute političke okvire i granice, ne možemo tijekom prošlog stoljeća ukupnost hrvatskog prostora držati jedinstvenom privrednom cjelinom, pa se to odražava i u tvorničkoj, industrijskoj ekonomici. Teritorijalna podijeljenost Hrvatske u državno-političkom sustavu Habsburške Monarhije i zatim (nakon 1867/8) dualističke Austro-Ugarske Monarhije bila je takva da je izvanredno teško pritiskala privrednu aktivnost domaćih činilaca i sprečavala sva nastojanja za njihovo međusobno povezivanje.

Zapravo, rascjepkanost Hrvatske na više odvojenih pokrajina i regija pod različitim državnopravnim i upravno-političkim nadležnostima jedna je od bitnih značajki njezina položaja sve do propasti Monarhije. Tijekom druge polovice 19. st., u razdoblju kad se i na hrvatskom području javljaju i razvijaju industrijski pothvati, slika teritorijalne razdijeljenosti Hrvatske mijenjala se, doduše, nekoliko puta; ali dva bitna pitanja njezine cjelokupnosti nisu mogla biti riješena: sjedinjavanje Dalmacije i Istre sa sjevernom Hrvatskom (koja je u to doba bila nosilac tradicionalne državne ideje »trojedne kraljevine«). Dualistički sustav, kojim je na temelju Austro-ugarske nagodbe iz 1867. za pola stoljeća utvrđen smještaj pojedinih zemalja habsburške vladavine u granicama Dvojne Monarhije, ostavio je Istru i Dalmaciju u austrijskom dijelu države, a sjeverna Hrvatska (uža Hrvatska, Slavonija, Vojna kra-

jina i izdvojeno područje Rijeke) ušla je u sastav Translajtanijske podmađarskom dominacijom.

Ta podijeljenost hrvatskih krajeva između interesnih sfera Beča i Budimpešte bila je toliko tijesno vezana s osnovnim uvjetima ravnoteže dualističkog sustava da nije mogla biti izmijenjena ni uklonjena bez rušenja samoga tog sustava. Uklapanje Bosne i Hercegovine u prostor Austro-Ugarske Monarhije, isprva okupacijom 1878, a zatim aneksijom 1908, pokazalo je svu osjetljivost te ravnoteže u teritorijalnom pogledu; zbog toga je Bosna i Hercegovina ostala do kraja izdvojenom jedinicom pod izravnom upravom jednoga zajedničkog austro-ugarskog organa (Ministarstva zajedničkih financija u Beču).

Na taj način, promjene političke podjele u nagodbenom razdoblju mogle su se zbivati samo u Cislajtaniji ili Translajtaniji, dvjema glavnim cjelinama dvojne države. U drugoj je zasebna Ugarsko-hrvatska nagodba 1868. utvrdila opseg sjeverne Hrvatske (pod nazivom Kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija) ostavivši područje grada Rijeke pod izravnom upravom vlade u Budimpešti. U doba sklapanja Nagodbe obuhvaćala je sjeverna Hrvatska prostor građanske Hrvatske i Slavonije, te hrvatsko-slavonsku Vojnu krajinu. U nizu promjena upravno-političkog dijeljenja tog područja do početka 20. st. najvažnije su one koje nastupaju zbog sjedinjenja (već 1873. razvojačene) Vojne krajine s ostalim područjem 1881. pod upravom bana i Zemaljske vlade u Zagrebu. Tako je bar sjeverna Hrvatska potkraj prošlog stoljeća konstituirana u jedinstveno gospodarsko područje, s kojim donekle i nacionalne ekonomske snage izdvojenog prostora grada Rijeke uspostavljaju tješnje i neposredne dodire.¹

Podređenost hrvatskih zemalja raznolikim nadležnostima i činionicima u Habsburškoj Monarhiji odražava se posebno nepovoljno u ekonomskoj politici, koja djeluje u interesu vanjskih društveno-političkih i privrednih snaga — a suprotno životnim potrebama domaćih gospodarskih krugova. To je bitno utjecalo na proces industrijalizacije tijekom druge polovice 19. st. i na početku 20. st., kad je mladoj nacionalnoj poduzetničkoj buržoaziji, još nedovoljno ojačaloj i financijski skućenoj, nedostajala pozitivna podrška vlastite državne ekonomske politike.²

Tijekom druge polovice 19. st. važnu aktivnost u pokretanju problema iz oblasti trgovine, prometa, obrta i industrije, kreditnog poslovanja itd. razvile su trgovačko-obrtničke komore u svim našim krajevima. Na temelju zakona od 18. III 1850. osnivaju se komore u Zagrebu, Osijeku i Rijeci za područje uže Hrvatske i Slavonije; kad su nakon Nagodbe reorganizirane komore u ugarskom dijelu Monarhije, stvaraju se trgovačko-obrtničke komore na području Vojne krajine, od kojih se komora u Sisku 1876. spojila sa zagrebačkom. Od 1868. djeluje i komora u Senju. U većini komora tajnici su sposobni stručnjaci, među kojima se u prednagodbenom periodu ističe u Zagrebu Imbro I. Tkalac. Povremeni, godišnji ili višegodišnji izvještaji komora iz pera njihovih tajnika sadržavaju dragocjenu građu za privrednu povijest naših krajeva.

¹ Usp.: J. Sidak — M. Gross — I. Karaman — D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860 — 1914, Zagreb 1968.

² Usp.: I. Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1972.

Komore su također poticale sudjelovanje hrvatskih privrednika na više gospodarskih izložbi u inozemstvu ili u drugim zemljama Monarhije, a isto tako su organizirale domaće gospodarske izložbe. Prigodne brošure, katalogi i drugi materijali objavljeni u povodu tih izložbi nadopunjuju podatke iz komorskih izvještaja.

Nedostatak jednoga središnjeg foruma u nagodbenoj Hrvatskoj koji bi cjelovito zahvaćao u problematiku industrijskoga, trgovačkog, prometnog i novčarskog poslovanja, nastojala je povremeno na stanovit način nadoknaditi svojim radom zagrebačka Trgovakčko-obrtnička komora. Tako je ona u osamdesetim godinama prošlog stoljeća dva puta pripremila opsežna petogodišnja statistička »izvješća« o gospodarskim prilikama, šire zahvatajući sjeverno hrvatsko područje (tj. također stanje u krajevima pod nadležnošću osječke i senjske komore), pri čemu se doticala i nekih socijalno-političkih pitanja. U povodu objavljivanja izvještaja za razdoblje 1886—1890. intervenirao je ban Khuen preko Zemaljske vlade kod nadležnog Ministarstva trgovine u Budimpešti, pa je Komora oštro ukorena zbog prekoračivanja svojih prava. Komorska uprava u odgovoru žali što prigovori nisu obrazloženi tako da ona ne može konkretno navesti sve motive »koji su vodili ovo tijelo, sastojće iz zastupnika hrvatske trgovine i obrta, da kao slobodni državljani izreknu svoju (misao), kako ju čute i kako sude, da je umjestno dati joj izraza pred mjerodavnim faktorima«. Spomenute publikacije trebale su, po zamisli Komore, bar donekle popuniti prazninu zbog pomanjkanja statističkih djela u Hrvatskoj.

Za gospodarski napredak uže Hrvatske i Slavonije prvenstveno je bio važan onaj dio Ugarsko-hrvatske nagodbe iz 1868. koji je utvrdio nadležnost u tzv. zajedničkim poslovima Ugarske i Hrvatske. U te poslove, o kojima je odlučivao zajednički (zapravo mađarski) sabor i upravljala njima zajednička (zapravo mađarska) vlada, uključene su bile Nagodbom sve važnije oblasti privrednog života: industrija, obrt, kreditne ustanove, unutrašnja i vanjska trgovina, promet, pošte i željeznice, državna dobra itd. Autonomnim organima hrvatsko-slavonske uprave omogućeno je bilo samostalnije djelovanje jedino u poljoprivredi, koliko su to dopuštali skućeni okviri raspoloživih financijskih sredstava Zemaljske vlade. Tako je mađarski Sabor zadržao potpuno pravo određivanja ekonomske politike za krajeve sjeverne Hrvatske, a svi instrumenti utjecaja državne vlasti na gospodarski i društveni razvitak našli su se u rukama mađarskih vladajućih slojeva.

Pod tim općim društveno-političkim i ekonomsko-političkim uvjetima možemo na prostoru sjeverne Hrvatske od sredine prošlog stoljeća pratiti prva nastojanja domaćih poduzetničkih krugova da se započnu industrijski pothvati u različitim granama prerađivačke privrede. Ta će aktivnost donijeti neke rezultate potkraj šezdesetih i na početku sedamdesetih godina, a zatim, nakon krize, prepušta se dalje kretanje procesa industrijalizacije velikim dijelom stranom kapitalu. Ponovo jači udio nacionalnoga poduzetničkog građanstva zapažamo tek u posljednjih desetak-petnaest godina pred prvi svjetski rat, što je unatoč relativnoj ograničenosti te pojave ipak pozitivno utjecalo na mijenu strukturalnih obilježja industrijske ekonomike u Hrvatskoj.

Pri analizi razvoja tvorničke industrije u hrvatskim krajevima do prvoga svjetskog rata jedna od osnovnih poteškoća je u tome što nema pouzdanih i ujednačenih statističkih podataka o stanju prerađivačke privrede u promatranom razdoblju. Istaknuti hrvatski statistički stručnjak M. Zoričić ocijenio je s tog gledišta potkraj prošlog stoljeća dotadašnje popise i zaključio: »Prve bar nešto pouzdanije viesti o razredbi našega žiteljstva po zvanju i zanimanju potječu od popisâ godine 1857. i 1869. Nu znatnije koristi ne bijaše od njih i to stoga, što su obje statistike premalo specijalizirale razne vrsti zvanja, što nisu celoga žiteljstva već samo privrjednike razvrstale na pojedine grane privrjede, te što je građa bila decentralizirano izrađivana...«³

) Bolji pregled ekonomsko-socijalne strukture pučanstva sjeverne Hrvatske, dakle i stanja u industrijskoj privredi, pružaju podaci iz razdoblja 1880—1883.⁴ Ipak, i oni se u nekim bitnim elementima razlikuju od potonjih sustavnih statističkih evidencija iz 1890, 1900. i 1910.⁵ Tek za četvrt stoljeća, pred prvi svjetski rat, možemo u potpunosti obavljati uspoređivanje prema ujednačenim popisnim kriterijima.

Ovdje se odmah također postavlja pitanje po kojim bitnim značajkama međusobno razlikujemo obrtničke radionice, manufakturne pogone i tvornička, industrijska poduzeća. Nesumnjivo je da u načelu opseg zaposlene radne snage i na tome zasnovana organizacija proizvodnje, te primjena strojeva moraju određivati osnovni karakter pojedinog pothvata; no, u praksi gospodarskog života formalni kriteriji ne odražavaju uvijek stvarno značenje prerađivačkih pogona, posebno u zaostalijim ekonomskim prilikama, s kakvima se susrećemo na promatranom području. Kompleksnije ocjenjivanje usporednom analizom broja radnika, upotrijebljenih strojeva i vrijednosti proizvodnje moglo bi dati dovoljno sigurne rezultate, ali izvorni podaci koji postoje ne omogućuju takav postupak. Jedin element koji gotovo posvuda nalazimo je broj zaposlene radne snage, pa se s obzirom na to u našoj ekonomskoj historiografiji redovno u tvorničke, industrijske pothvate ubrajaju ona poduzeća u kojima je zaposleno više od dvadeset radnika.

Taj kriterij primjenjuje se općenito i u znanstvenim radovima za ostalo područje Habsburške Monarhije kad se želi odijeliti obrtničku, sitnu robnu proizvodnju od tvorničke privrede. Tako npr. radi povjesničar J. Križek u svom prikazu odnosa obrta i industrije u Monarhiji oko 1900, pozivajući se na neke Lenjinove stavove: »Pojam sitna produkcija odgovara u ovom radu Lenjinovom shvaćanju, po kojem se kao sitna proizvodnja (osim drugih kriterija) prije svega označavaju pothvati s manje od 20 zaposlenih.«⁶ Treba ipak paziti i na specifične prilike u industrijski nerazvijenim krajevima; u tim uvjetima poneka poduzeća

3 M. Zoričić, Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU 125, Zagreb 1896.

4 M. Zoričić, Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1885.

5 M. Zoričić, Žiteljstvo . . . n. dj. ;

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I, 1905, Zagreb 1913;

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije II 1906—1910, Zagreb 1917.

6 J. Križek, Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit 1900—1914, Praha 1963.

koja broje 10—15 radnika i raspoložu nekom strojnom tehnikom opravdano se mogu uključiti bar u posebnu skupinu tzv. male industrije, koja predstavlja prijelazni stupanj između sitne, obrtničke proizvodnje i tvorničkih pogona.

Moramo, na žalost, utvrditi da nam za analizu napretka i sastava industrijskih poduzeća u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. st. ni taj jednostavni kategorizacijski element nije sasvim pristupačan. Još u prikazu rezultata »popisa obrta« iz 1883. iz pera M. Zoričića nalazimo raspodjelu pothvata po broju radnika u skupinu do 10 zaposlenih i od 11 do 50 zaposlenih, tako da je komparativno razmatranje tvorničke privrede (s više od 20 zaposlenih) moguće tek za razdoblje od 1890. do pred prvi svjetski rat.

U skladu s iznesenim načelima i prema prisutnome statističkom materijalu osvrnut ću se u ovom prilogu na osnovna obilježja razvitka industrijske ekonomike u sjev. Hrvatskoj do početka našeg stoljeća.

I

Do sredine 19. st. bilo je više pokušaja da se u različitim granama prerađivačke privrede osnuju pogoni koji će kao manufakturne radionice prerasti dotadašnje tijesne okvire obrtničke djelatnosti u gradovima. Ponegdje su nosioci takvih pothvata bili plemići, vlasnici feudalnih imanja, ali u tridesetim i četrdesetim godinama prošlog stoljeća više se javlja težnja da se akumulirani trgovački kapitali uključe u neke veće pogone, i to pretežno u one grane koje su bile povezane s tradicionalnom tranzitnom i izvoznom trgovinom sjevernohrvatskog područja. Dijelom su to žitni mlinovi (na vodeni pogon), a također i raznovrsni oblici eksploatacije i prerade šumske drvene građe, posebno za izradu hrastovih bačvarskih dužica. Zbog toga se u to vrijeme širi manufakturna organizacija rada u šumskim poduzećima i pilanama na vodeni pogon u Gorskom kotaru i dalje prema istoku. Sličnu pojavu usavršavanja proizvodne tehnike možemo pratiti i u razvitku brodograđevne, jedrenjačke djelatnosti na Jadranu, koja se oslanja na drvenu sirovinu iz kontinentalnog zaleđa. U tome aktivno djeluje dio trgovačkih (i pomorskih) poduzetničkih krugova, a osnovna težnja da se povezuju trgovinsko i prerađivačko poslovanje, koja je time ocrтана (u odnosu prema žitnoj i drvenoj preradi, te brodograditeljstvu), ostat će bitno obilježje i ubuduće. U svakom slučaju, te pojave obilježavaju dostignuti stupanj afirmacije novih, kapitalističkih proizvodnih odnosa u okviru kasnofeudalnog društva do 1848.⁷

Promjene društvenog i gospodarskog sustava u Habsburškoj Monarhiji zbog revolucije 1848/9. omogućile su tijekom dvaju desetljeća nakon toga (tj. do učvršćenja dualističkog uređenja države) izvanredno dinamičan razvitak gradske privrede, napose jačanje procesa industrijalizacije u mnogim pokrajinama. Premda hrvatske zemlje u Monarhiji nisu bile u punoj mjeri sudionik u tim zbivanjima, ipak je proširivanje modernih prometnica — željeznica — uzrokovalo da se postupno uključuju

⁷ Usp.: R. Bičanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860, Zagreb 1951.

i ti zaostali krajevi u sve veću ovisnost o ekonomskom životu ostalih područja pod habsburškom vladavinom. Zbog toga se u pedesetim i šezdesetim godinama 19. st. (pa sve do krize 1873) javlja i u sjevernoj Hrvatskoj zanimanje poduzetnika za investicijske zahvate u više grana prerađivačke industrije.⁸ Konkurencija naprednijih zemalja Monarhije onemogućila je još na razini manufaktura uspješniji razvitak tekstilne proizvodnje, pa se sada domaće poduzetništvo usmjeruje na druge grane; među njima — uz već spomenutu drvenu i brodograđevnu djelatnost — posebno mjesto zauzima prerada žitarica, a također i šećerne repe, što se izravno oslanjaju na obnovu veleposjedničke agrarne ekonomije.

U sjev. Hrvatskoj zabilježeno je od sredine 18. st. više pokušaja osnivanja radionica tekstila, u prvom redu sukna, ali svi ti pothvati propadaju zbog nemogućnosti da se slabim snagama, nedovoljnom tehničkom opremom i, iznad svega, bez zaštite državne ekonomske politike — odupru konkurenciji iz nasljednih zemalja. Nešto više uspjeha pokazale su samo radionice platna za jedra u sjevernohrvatskom Primorju, tako da i sredinom 19. st. nalazimo u Rijeci tvornicu platna za jedra s 18 radnika i parnim strojem od 6 KS. Značajniji je rad svilarske proizvodnje u Slavoniji i nekim područjima Vojne krajine, koji datira od josefinskih vremena. Ta proizvodnja je, ipak, ostala pretežno na razini sirovinske ili dijelom poluprerađivačke proizvodnje; u većem broju radionica manjeg opsega vršilo se odmotavanje svilenih čahura, dok samo jedan pogon u Osijeku iz sirove svile izrađivao je svilene niti kao poluprerađevinu. Međutim, bolest dudova svilca uništila je od 1855. gotovo potpuno tu kulturu tako da je početkom 60-tih godina prestalo raditi i osječko poduzeće. Proizvodnja tekstila ostala je, dakle, u našim krajevima uglavnom na razini kućne radinosti, kako navodi Katalog Prve gospodarske izložbe 1864: »Po svih mjestih Hrvatske i Slavonije tku žene za domaću potrebu sukno i platno, kao što i tkanine svakojake krupnije i finije vrsti.«⁹

Već u prvoj polovici 19. st. ističu se veliki mlinovi u Rijeci, napose onaj u Žaklju s godišnjim kapacitetom od 200.000 centi žita. Prvi paromlin podiže Vinkovčanin A. Treyer na vukovarskom vlastelinstvu grofa Eltza, sa strojem od 6 KS, koji je izgradio osječki mehaničar Lieber. U 1853. djeluje u Rijeci veći paromlin s kapacitetom od 120.000 centi žita godišnje i manji s 30.000 centi. Još su osnovani paromlinovi u Varaždinu (1860), u Zagrebu (1862), zatim u Nuštru, Osijeku i Virovitici (svi do 1864). Osim paromlinova bilo je i nekoliko većih mlinova na vodeni pogon; takav je već spomenuti mlin u Žaklju (Rijeka), te u Karlovcu, a prilično su veliki vodeni mlinovi i u Podbadnju i Zidancu (oba na području Rijeke). Prema Katalogu Prve gospodarske izložbe izgorio je bio 1862. mlin u Žaklju, iduće godine onaj u Podbadnju i veliki mlin u Karlovcu — ali su svi ubrzo obnovljeni ili na putu (1864) da budu obnovljeni. Uglavnom su prerađivali banatsku pšenicu, a uz mlinove u Rijeci spominju se i pogoni za tjesteninu i dvopek.

⁸ Usp.: M. Despot, *Industrija građanske Hrvatske 1860—1873*, Zagreb 1970.

⁹ * * *, *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864*, u Zagrebu, Zagreb 1864.

Poznato je da se na području Rijeke nalazila od sredine 18. st. velika rafinerija šećera, koja djeluje do 1828. No, ovo poduzeće nije imalo većeg značenja za privredu naših krajeva; pri tom nije odlučno što je to bio pothvat stranog kapitala na izdvojenom području Rijeke, nego prvenstveno činjenica da je rafinerija prerađivala šećer iz trske uvezene iz prekomorskih krajeva, zbog čega nije imala nikakve veze sa sirovinom bazom svoga zaleđa ni s eventualnim daljim razvitkom šećerne industrije. Dapače, ovo poduzeće zapada u krizu i konačno likvidira svoje poslovanje upravo u vrijeme kad u unutrašnjosti počinje jačati domaća manufakturna i zatim tvornička prerada šećera iz repe.

Prvi pogoni za preradu šećerne repe javljaju se u Hrvatskoj na vlastelinstvima: na posjedu grofa Janka Draškovića (Rečica kod Karlovca) i grofa Erdödyja (Želin). Industrijska prerada počinje u Slavoniji 1836. na imanju Ivana K. Adamovića u Čepinu, a deset godina nakon toga (1846) osniva se šećerana u Virovitici; obje rade na parni pogon (24 KS) i prerađuju 20—25.000 centi repe svaka. U 1856. počela je raditi treća šećerana, u Čakovcu, koja početkom 60-tih godina dostiže kapacitet od cca 100.000 centi repe. No, tvornica u Čepinu zatvorena je (1849) zbog visokih nadnica, a ona u Virovitici izgorjela je 1858. Prikazujući u 70-tim godinama 19. st. stanje u prehrambenoj industriji, P. Matković ne spominje uopće šećerane na području uže Hrvatske i Slavonije.¹⁰

Pogledajmo neke druge industrijske grane u kojima su zabilježeni pokušaji osnivanja tvornica u sjevernoj Hrvatskoj. Među poduzetnicima koji su u sjev. Hrvatskoj plaćali 1862. više od 50 forinti godišnje tećvarine nalazimo samo devetnaest pogona, i to: pet pivovara, tri mlina, tvornicu tjestenine, predionicu svile, tvornicu šibica, dvije tvornice sapuna, tri tvornice stakla, pilanu i dvije tiskare; po smještaju šest pogona je u Rijeci, četiri su u Zagrebu, tri u Osijeku i po jedan u Varaždinu, Vukovaru, Ivanovu Polju, Zvečevu, Osredeku i Gorskom kotaru. Ako izuzmemo najveći mlin u Rijeci, koji je bio opterećen s 941 for. tećvarine, onda na čelu spomenutih pogona stoji njih šest s iznosom od 100 do 150 forinti, i to: mlin u Zagrebu, tiskara u Zagrebu, pilana u Gorskom kotaru i tri tvornice stakla (Osredek, Zvečevo, Ivanovo Polje).¹¹

Staklarska proizvodnja u sjevernoj Hrvatskoj počinje u obliku manufakturnih radionica još u 18. st. One nastaju pretežno na vlastelinstvima, i to u blizini šumskih kompleksa radi osiguranja potrebne peljike. Katalog Prve gospodarske izložbe bilježi 1864. da je staklana u Ivanovu Polju bila prestala raditi 1858, a osim u Osredeku i Zvečevu spominje također staklane u Osijeku, Velikoj i Bregani. P. Matković ističe nakon desetak godina (1873) osredečku staklanu, koja je zapošljavala 92 radnika i proizvodila godišnje 12.500 centi stakla. Proizvodnja hrvatskih tvornica stakla bila je većinom namijenjena izvozu, ali je njihov dalji razvitak ometala konkurencija jake staklarske industrije u češkim zemljama.

Metalurška i metaloprerađivačka industrija zasnovane na eksploataciji rudnog blaga bile su gotovo nepoznate u Hrvatskoj. Tako P. Mat-

¹⁰ P. Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih*, Zagreb 1873.
¹¹ R. Bičanić, n. dj.

ković konstatira 1873: »Kraj svega obilja željeznih ruda, šuma i ugljevlja ovozemna je željezna industrija za sada neznatna, što nemože napredovati radi nedovoljne komunikacije, imenito željeznica. Kod rudarstva je kazano, da se u obće talionice nalaze blizu rudnika, pošto na to uplijuju bližnje šume i ugljeni rudnici, a izvode osim tutije, bakra i olova, sirovo i liveno željezo.«¹² Nedostatak željezničkih veza uzrokovao je nezaiteresiranost stranoga i domaćeg poduzetništva za veća ulaganja u rudarstvu i metalurgiji tako da nekoliko pogona koji djeluju još iz razdoblja prije 1848. nije moglo proširiti svoju proizvodnju izvan potražnje uskoga obližnjeg područja. To jednako vrijedi za rudnike ugljena u Hrvatskom zagorju, za poznati rudnik bakra i željeza u Rudama kod Samobora ili za krajiške pogone željeza u Petrovoj gori i bakra u Bešlincu (Trgovske rude). Od radionica koje su proizvodile strojeve jedini veći pothvati su poduzeće za izradu brodskih motora u Rijeci i osječka tvornica poljoprivrednih strojeva, koja je 70-ih godina imala godišnje proizvesti 730 željeznih plugova, 75 drugih gospodarskih strojeva (bez parnog pogona), stotinjak vodenih kola i sl.

Zabilježili smo dosad u sjevernoj Hrvatskoj industrijske pothvate većeg ili manjeg opsega u nekoliko privrednih grana. U tekstilnoj industriji onemogućila je konkurencija iz austrijskih zemalja sve domaće pokušaje već u fazi manufakturne proizvodne organizacije. Nasuprot tome, u dvije druge važne grane prerađivačke privrede, koje se u Habsburškoj Monarhiji snažno razvijaju nakon 1848/9. a s obzirom na sirovinsku bazu najtješnje su povezane s agrarnom ekonomikom, tj. u šećernoj i mlinskoj industriji javlja se u prednagodbenu doba i više naših poduzeća s obilježjem tvorničkih pogona. Međutim, početni napredak tih pothvata uskoro se zaustavlja zbog naglog širenja istovrsnih industrija u Češkoj i Ugarskoj, koje — svaku na svom području — štiti državna ekonomska politika.

.Na taj način, dosad razmatrane privredne grane nisu izrazitije omogućavale uspješno ulaganje (ionako veoma ograničenoga) raspoloživoga kapitala u Hrvatskoj i Slavoniji. Stoga sve veće značenje dobiva jedna specifična oblast prerađivačke privrede — drvna industrija, koja se zbog obilja drvnog blaga u prastarim hrvatsko-slavonskim šumama mogla nametnuti bez bojazni od rivalstva drugih razvijenijih pokrajina Monarhije. Ako promotrimo njezinu ulogu u širem vremenskom rasponu, moći ćemo utvrditi da je upravo zbivanje u toj oblasti odlučno za ocjenu strukturalnih promjena u procesu razvitka kapitalističkih proizvodnih odnosa u ekonomici sjeverne Hrvatske.

Prvo područje koje je još u 18. st. zahvatio razvitak iskorištavanja drvene građe je Gorski kotar, i to zbog svoga položaja u neposrednom zaleđu Primorja. Prema podacima R. Bićanića porast broja i kapaciteta pilana u Gorskom kotaru kretao se do 1860. ovako:

u 18. st. zabilježeno je 7 novih pilana s kapacitetom od	6.200 m ³ ;
od 1800. do 1824. 6 novih pilana, s kapacitetom od	5.400 m ³ ;
od 1825. do 1849. 9 novih pilana, s kapacitetom od	16.200 m ³ ;
od 1850. do 1860. 13 novih pilana, s kapacitetom od	21.200 m ³ .

12 P. Matković, n. dj.

Iz toga (iako nepotpunog) pregleda možemo uočiti da su nakon 1825. nastale velike promjene u prvom redu u prosječnom kapacitetu gorskokotarskih pilana. Činjenica da su od spomenutih poduzeća samo tri raspolagala parnim pogonom, a također i drugi podaci, pokazuju da je postojala razvijena drvna prerada u obliku manufakturne proizvodne organizacije. Tek u 50-im godinama počinje postupni prodor parnih strojeva u tu privrednu granu, pa se tako na području Gorskog kotara osnivaju paropilane u Prezidu (1849), Crnom Lugu (1850) i Ravnoj Gori (1860).¹³

Međutim, razvitak prometnih veza i sve veća mogućnost izvoza drvne građe preko primorskih luka uzrokuju neprekidno proširivanje eksploatacijskih područja dalje prema istoku, do slavonskih šuma. Tako su do 1824. zahvaćene šumske površine do Karlovca, 1830. do Siska, 1842. do Moslavine, a 1851. započinje prerada drva u krajevima oko Broda i Dakova, i 1860. oko Petrovaradina. Istodobno javljaju se u Slavoniji prvi veliki parni pogoni: 1858. osniva u Krivaji bečki trgovac Pfeiffer poduzeće s dvije pile, 30 KS i kapacitetom od 8.000 m³ godišnje; 1862. počinje raditi paropilana grofa Khuena na njegovu imanju u Nuštru s pet parnih strojeva, 80 KS i kapacitetom od 25.000 m³.

Osim drvne prerade potrebno je istaknuti još jednu privrednu granu koja u duljem vremenskom razmaku djeluje na razvojni proces organizacije kapitalističke ekonomike u sjevernoj Hrvatskoj, a to je brodogradnja na Primorju. Budući da se sve do potkraj 19. st. gotovo isključivo građe drveni jedrenjaci većega ili manjeg opsega, to je ova specifična grana naše privrede dijelom vezana za dosad razmatranu eksploataciju drva. Ne ulazeći ovdje u analizu dotadašnjeg razvoja primorske brodogradnje, oslonit ćemo se opet na podatke R. Bićanića o brodogradilišnoj djelatnosti na Rijeci, u Bakru i Kraljevici od 30-ih godina do Nagodbe.¹⁴ Potrebno je u prvom redu istaći da se od kraja 30-ih godina 19. st. ubrzano širi ta djelatnost u vezi s brojem brodova i napose u njihovoj tonaži. Presjek kroz tridesetak godina izgradnje jedrenjaka u brodogradilištima spomenutih mjesta pružit će nam podaci o izgrađenim brodovima i njihovoj tonaži svake pete godine, počevši od 1836:

1836. —	3 broda,	s	568 tona;
1841. —	12 brodova,	s	3.086 tona;
1846. —	22 broda,	s	6.480 tona;
1851. —	35 brodova,	s	9.466 tona;
1856. —	38 brodova,	s	14.429 tona;
1861. —	7 brodova,	s	2.262 tone;
1866. —	16 brodova,	s	9.862 tone.

Taj kratki pregled nam pokazuje neprekidan porast proizvodnje do potkraj 50-ih godina, prolaznu krizu oko 1860. i ponovnu obnovu prema kraju 60-ih godina 19. st. No, uz to nas taj pregled ujedno upozorava na još jednu pojavu koja je veoma važna s obzirom na organizaciju brodograđevne djelatnosti, naime: da se istodobno sa širenjem ukupne

¹³ R. Bićanić, n. dj.

¹⁴ Isto.

proizvodnje javlja (pa i u doba krize i relativne stagnacije oko 1860) težnja izgradnje sve većih jedinica. Godine 1851. ostvareno je npr. novih 9.466 tona puštanjem u more 35 brodova, a desetljeće i pol kasnije (1866) ostvarene su 9.862 tone sa svega 16 novih jedrenjaka. U prosjeku je u razdoblju od petnaestak godina, 1834—1848, na svaku jedinicu dolazilo cca 270 tona, u idućih petnaestak godina, 1849—1863, cca 345 tona, a 1864—1868. čak cca 500 tona. Taj proces je nužno zahtijevao veće, bolje opskrbljene pogone i jaču akumulaciju kapitala.

Međutim, od 70-ih godina javlja se i u brodograđevnoj djelatnosti kriza domaćeg poduzetništva, u najtješnjoj vezi s općom krizom brodarstva na jedra zbog prodora pare i željeza u pomorsku privredu. S obzirom na vrlo važnu ulogu pomorstva, brodarstva i brodogranje u privrednome i društvenom životu naših obalnih krajeva, u analizi razvojnog procesa industrijske revolucije u tim područjima u prvom redu treba obratiti pažnju na pojavu parobrodarstva, utjecaj stranog (austrijskog, mađarskog ili opće inozemnog) kapitala i na potonji razvitak domaćeg poduzetništva u toj privrednoj grani.

Investiranjem okupljenoga trgovačkog kapitala u industrijske pothvate pojavljuju se ujedno elementi prerastanja trgovačkog građanstva u industrijsku poduzetničku buržoaziju (uključenu i u početne zahvate novčarske privrede). Međutim, taj pozitivni razvitak domaćega privrednog građanstva doživljava u Hrvatskoj sredinom sedamdesetih godina 19. st. naglu krizu i stagnaciju. To dijelom uzrokuje privremeni opći gospodarski zastoje u Monarhiji, koji nastaje zbog poznatog sloma na bečkoj burzi 1873. No, mnogo izrazitije djeluju posljedice unutrašnjega političkog razvitka u habsburškoj državi, gdje stvaranje dualističkog sustava oduzima hrvatskim zemljama mogućnost da samostalno određuju ekonomsku i financijsku politiku. To se veoma teško odrazilo upravo u oblasti industrijalizacije jer je taj proces upravo bio u kritičnoj fazi učvršćenja novih proizvodno-organizacijskih oblika, kad je domaćem kapitalu najviše bila nužna potpora i zaštita državne vlasti različitim ekonomsko-političkim zahvatima.

U spomenutim agrarnoprerađivačkim granama (industriji brašna i šećera iz repe) propadaju domaći pogoni pod udarom mnogo jačeg rivalstva nekih drugih habsburških zemalja zbog afirmacije češkoga nacionalnog kapitala u preradi šećerne repe i mađarskoga poduzetničkog kapitala u mlinarskoj industriji Budimpešte. Na drugoj strani, u pomorskoj privredi (u brodogradnji i brodarstvu) prodor pare i željeza označio je također proces tehničke revolucije industrijskog tipa, to uzrokuje propast domaćeg jedrenjaštva, a u razvitku parobrodarstva nosioci postaju austrijski i mađarski činiooci.

Sjeverna Hrvatska imala je jedino prednost u opsežnoj sirovinskoj bazi veoma kvalitetne drvene građe. Zbog poteškoća u kojima se našao utjecajem opće agrarne krize, preorijentira se veleposjed prvenstveno na prihode od iskorištavanja šuma — što otvara povoljne mogućnosti za razvitak drvene industrije. Međutim, širenje šumske eksploatacije nužno je tražilo dalji napredak u poslovnoj i proizvodnoj organizaciji: zahvaćaju se mnogo prostraniji kompleksi šuma, primjenjuje se u pila-

nama usavršena tehnika, grade se šumske industrijske željeznice itd. Za sve to nužna je bila i mnogo veća koncentracija kapitala, koja se uglavnom postiže okupljanjem sredstava u obliku dioničarskih društava; no, te zahtjeve domaće trgovačko građanstvo, ostavljeno bez efikasne državne zaštite, nije moglo zadovoljiti.¹⁵

II

Pregled sastava industrijske privrede u užoj Hrvatskoj i Slavoniji početkom 80-ih godina 19. st. omogućava nam uočiti koliko je kapitalističko poduzetništvo nakon razdoblja krize ostalo očuvano i s kakvih pozicija započinje zatim novi postupni porast te djelatnosti potkraj 19. stoljeća.

Zbog toga zaslužuje pažnju tzv. »popis obrta« iz 1883, koji je M. Zoričić analizirao u publikaciji namijenjenoj za izložbu u Budimpešti 1885, premda — kao što je spomenuto — način obrade podataka nije pogodan za izravno uspoređivanje s kasnijim statističkim evidencijama.¹⁶ Taj popis obuhvatio je osim prerađivačkih pogona također i trgovinska, prometna te ugostiteljska poduzeća, a u kategorizaciji pothvata po broju zaposlenih primijenjen je kriterij od deset (a ne dvadeset) radnika kao granica između manjih i većih radionica ili drugih poduzeća. Ukupno je bilo 355 pothvata koji su zapošljavali više od deset pomoćnika; od toga 243 u preradi, 39 u trgovini, 64 u prometu i 9 u ugostiteljstvu.

Preciznije podatke o broju radnika, smještaju i dr. donosi Zoričić za neke krupne pogone koji su imali više od pedeset zaposlenih, a tih je 1883. u prerađivačkoj privredi Hrvatske i Slavonije bilo ukupno 45, s pet do šest tisuća radnika.

U kategoriji industrijskih poduzeća koja su zapošljavala od 11 do 50 radnika mogu se po značenju istaknuti ovi pothvati: jedno brodograđilište (Sušak), tri vapnare, trideset ciglana, četiri tvornice stakla (Osredak, Hum, Osijek, Duboka), osamnaest pilana, šest tvornica pokućstva i druge drvene robe, deset parnih i motornih mlinova, tri mlina na vodu, jedna pivovara, jedna tvornica šibica (Osijek), jedna plinara (Zagreb). Pilane su većinom na parni pogon (14 pothvata) s 20—30 radnika; od mlinova bilo je pet većih: paromlin u Zagrebu (46 radnika i parni stroj od 100 KS), paromlin u Osijeku (40 radnika) i u Nuštru (22 radnika), te mlinovi u Karlovcu (30 radnika) i Turnu (24 radnika), a ostali imaju manje od dvadeset pomoćnika.

Sastav krupnih poduzeća i njihova radništva (u pothvatima s više od 50 zaposlenih) u prerađivačkoj privredi u užem smislu podrobnije pokazuje tablica 1.

¹⁵ Usp.: I. Karman, n. dj.

¹⁶ M. Zoričić, Statističke crtice . . . n. dj.

VRSTA PROIZVODNJE	PODUZEĆA		RADNICI	
	broj	%	broj	%
Drvena industrija:				
— parne pilane	4	16,0	545	14,3
— pokućstvo	4	16,0	542	14,3
Zajedno	8	32,0	1.087	28,6
Prehrambeno-duhanska industrija:				
— pivo i kvasac	2	8,0	109	2,9
— duhan	1	4,0	752	19,7
Zajedno	3	12,0	861	22,6
Papirna i kemijska industrija:				
— papir	1	4,0	779	20,5
— šibice	1	4,0	61	1,6
— tanin	1	4,0	169	4,4
Zajedno	3	12,0	1.009	26,5
Ostala industrija:				
— koža i obuća	2	8,0	165	4,4
— cement	2	8,0	319	8,4
— opeke	2	8,0	80	2,1
— staklo	3	12,0	184	4,8
— klesarski obrt	1	4,0	51	1,3
— brodogradnja	1	4,0	51	1,3
Zajedno	11	44,0	850	22,3
Ukupno	25	100,0	3.807	100,0

Tablica 1. Sastav industrijskih poduzeća (s više od 50 radnika) u sjevernoj Hrvatskoj 1883.

Može se uočiti da se po broju poduzeća ističu posebno drvena prerada i industrija cementa, opeke i stakla; međutim, po broju zaposlene radne snage samo drvena prerada zadržava prvenstveno (zbog krupnih pilana i tvornica pokućstva), ciglane i tvornica stakla su, naprotiv, relativno manjeg opsega, a tek tvornice cementa pripadaju krupnijim pogonima. Zbog toga u općoj strukturi radništva posebno mjesto zauzimaju dva najveća pothvata prerađivačke privrede: tvornica duhana u Zagrebu i tvornica papira u Rijeci-Sušaku, od kojih svaka pojedinačno okuplja oko 1/5 svih evidentiranih radnika krupne industrije u sjevernoj Hrvatskoj.

* Teritorijalni razmještaj spomenutih 25 poduzeća pokazuje da je u gradu Zagrebu bilo 6 poduzeća s 1.048 radnika, na ostalom užem hrvatskom području 8 poduzeća s 1.502 radnika, a na slavonskom području 10 poduzeća s 1.206 radnika; odnosno Zagrebu pripada 27,5%, ostalom području uže Hrvatske 39,5%, te Slavoniji 31,7% radništva u tim poduzećima — a za jedno poduzeće s 51 radnikom (1,3%) nedostaju obavijesti o smještaju.

Radi potpunosti pregleda, a napose za usporedbu s daljim razvojem industrije, treba istaći da je 1883. osim prikazanih dvadeset i pet

kupnijih poduzeća prerađivačke privrede u užem smislu bilo još devet rudnika i kamenoloma, te jedanaest građevinskih poduzeća, s više od 50 radnika u poduzeću; za njih, međutim, nema točnih podataka o zaposlenoj radnoj snazi. Iduću skupinu poduzeća koji nisu u spomenutom popisu podrobnije obrađeni, premda će biti važan sastojak potonjih raščlamba strukture industrijske ekonomike, čine šumska poduzeća, odnosno pothvati za sječu i iskorištavanje drvnog blaga bez primjene parnih pila. Kao što se vidi iz zasebne napomene M. Zoričića, drvosječe su prilikom popisa bili smatrani radnicima koje su u Slavoniji zaposlili trgovci drvom tako da je njihov ukupni broj od oko tri i pol tisuće osoba povećao iskazani opseg radne snage u trgovinskoj privredi. Ta je činjenica važna također kad se govori o teritorijalnom razmještaju poduzetništva, jer će upravo glavnina šumske eksploatacije i drvne prerade osiguravati sve do početka 20. stoljeća slavonskom području prevagu nad užom hrvatskom regijom u broju poduzeća i opsegu zaposlenog radništva.

U osamdesetim godinama prošlog stoljeća provođenje ekonomske politike mađarskih vladajućih krugova prema Hrvatskoj preuzeo je potpuno slavonski vlastelin grof Khuen Héderváry, nakon što je postao ban 1883. U borbi protiv hrvatskog opozicijskog građanstva Khuen je tražio oslonac u separatističkim tendencijama nekih slavonskih slojeva, posebno veleposjedničkog plemstva i aristokracije (koja je pretežno bila stranog porijekla), a također i njemačkoga ili mađarskog dijela osječkog građanstva. Izraz te politike bila je, među ostalim, gospodarska izložba u Osijeku 1889. Otvorio ju je na praznik ugarskog kralja (sv. Stjepana) 20. kolovoza sâm ban i u pozdravnom govoru istakao političko značenje te priredbe, koja, prema njegovim riječima, pokazuje da se nakon »pacifikacije« (tj. ugušivanja opozicije) može započeti gospodarsko podizanje zemlje: »Bilo je ispravno da se najprije sprovede smirenje; a što je time nadošlo vrijeme da se nesmetano predamo staranju za materijalne interese, vjerujem da mogu najradosnije pozdraviti sa čitavim narodom.«¹⁷

Prema smjernicama ekonomske politike mađarske vlade Khuen je u prvom redu podupirao interese slavonskog veleposjeda, osobito u uključivanju stranog kapitala u širenje eksploatacije šuma. Na drugoj strani, u odnosu prema gradskoj ekonomici Khuenovi su stavovi bili potpuno negativni — on sprečava razvitak domaćega industrijskog poduzetništva. Time se postizao dvostruki cilj: otklonjena je bila svaka mogućnost konkuriranja hrvatske proizvodnje mađarskoj industrijskoj privredi, a osim toga tako je bio zakočen i napredak nacionalnog građanstva i industrijskog radništva uopće — što je odgovaralo konzervativnim socijalnopolitičkim shvaćanjima bana Khuena.

Na uskome, izdvojenom području grada Rijeke nalazimo, osim niza manjih prerađivačkih pogona starijeg nastanka, jače investicijske zahvate u industriji tek početkom 80-ih godina 19. st., i to u granama koje su najtješnje povezane s tranzitnim trgovinskim prometom preko tog emporija. Kao što je spomenuto, u sklopu nagodbenog sustava Rijeka je bila

¹⁷ K. Piringer, Prva osječka gospodarska izložba g. 1889, Osiječki zbornik VII, Osijek 1960.

izložena izravnom utjecaju mađarskih vlasti, pa će se to osjetiti također u tvorničkom poduzetništvu i posebno u pomorstvu (u brodarstvu, te ponešto u brodogradnji) tog grada. Rafinerija nafte i Ljuštionica riže dva su velika industrijska pogona, osnovana na početku osamdesetih godina, a brodograđevna djelatnost mnogo se polaganije afirmirala u prijelazu na parobrodarstvo. Zato je, međutim, u parobrodarskoj plovidbi Rijeka brže napredovala, što je osobito uzrokovalo zainteresiranost mađarskih privrednih činilaca za osiguranje vlastitog izlaza na slobodno more.¹⁸

III

Opću smjernicu razvitka industrijske privrede u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. st. obilježava stalan porast broja poduzeća i radnika; pri tom usporedba statističke evidencije u 1890, 1900. i 1910. pokazuje nešto ubrzaniji apsolutni i relativni porast u posljednjem desetljeću prošlog stoljeća.¹⁹ Tako se na čitavom području uže Hrvatske i Slavonije između 1890—1900. povećao broj industrijskih poduzeća za 103, njihova zaposlenog radništva za 8.907 osoba, a u daljih deset godina, od 1900—1910, taj porast iznosio je samo 58 poduzeća s 4.805 radnika. Rezultati desetgodišnjih popisa ujedno pokazuju uglavnom neizmijenjen omjer između velikih industrijskih poduzeća (s više od stotinu radnika) i ostalih tvorničkih pogona tako da veleindustrija u promatranom razdoblju obuhvaća nešto manje od jedne četvrtine poduzeća, ali gotovo dvije trećine zaposlenog industrijskog radništva. Podrobnije podatke sadržava pregled razvitka industrijske privrede u sjev. Hrvatskoj od 1890. do 1910. u tablici 2.

KATEGORIJA PODUZEĆA	PODUZEĆA			RADNICI		
	1890.	1900.	1910.	1890.	1900.	1910.
U broju:						
s 21—100 radnika	85	162	207	3.687	7.017	8.682
s više od 100 radnika	25	51	64	6.205	11.782	14.922
Ukupno	110	213	271	9.892	18.799	23.604
U postotku:						
s 21—100 radnika	77,3	76,1	76,4	37,3	37,3	36,8
s više od 100 radnika	22,7	23,9	23,6	62,7	62,7	63,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tablica 2. Industrijska privreda sjev. Hrvatske 1890—1910.

Treba, međutim, istaći da spomenuto usporavanje napretka industrijske privrede neposredno prije prvog svjetskog rata i stalnost dijela veleindustrijskog poduzetništva nisu stvarno prisutni u ekonomici Hrvatske već od prvih godina 20. st. To je tek rezultat krize u drvnoj industriji, kao glavnoj prerađivačkoj grani na tom području, koja izbija u 1907. i mnogo mijenja sastav i teritorijalni smještaj tvorničkih podu-

¹⁸ * * *, Zbornik Rijeka, Zagreb 1953; I. Karman, n. dj.

¹⁹ Prema podacima iz statističkih publikacija koje su navedene u bilj. 5.

zeća i njihova radništva. Proces koncentracije industrijske ekonomike traje do te krize, te se u odnosu prema stanju u 1890. zapaža npr. do 1906. brži porast upravo krupnih pogona; tako je u 1890. na hrvatsko-slavonskom području bilo samo jedno poduzeće s više od pet stotina radnika, a u 1906. nalazimo evidentirano već pet poduzeća u kategoriji od 500 do 1.000 zaposlenih osoba i dva poduzeća s više od tisuću radnika. Na taj način, 1890. je udio radništva u poduzećima s više od 500 zaposlenih iznosio svega 5,3% industrijskog radništva, a taj je udio 1906. dosegao već gotovo četvrtinu radne snage u tvorničkoj privredi (24,2%).

Zastoj u izvoznjoj trgovini hrastovim dužicama i drugim proizvodima šumske eksploatacije i parnih pilana, koji je nastao zbog krize 1907. i konkurencije američkoga (te donekle ruskog) proizvoda, pogodio je izravno onu prerađivačku granu u kojoj su se dotada razvijala najkrupnija poduzeća u sjevernoj Hrvatskoj. Osobito se može zapaziti ne samo stagnacija, nego dapače i nagli pad udjela šumskih poduzeća u sastavu industrijske privrede hrvatsko-slavonskog prostora. Kako je u isto vrijeme pozitivniji napredak pokazalo tvorničko poduzetništvo u nekim drugim industrijskim granama, a posebno u nekim gradskim središtima, usporednim djelovanjem tih dviju tendencija očituju se u posljednjim godinama neposredno prije prvog svjetskog rata veće promjene u strukturi te skupine ekonomske aktivnosti.²⁰ To pokazuje i sumarni pregled izmjena u sastavu industrijske privrede sjev. Hrvatske od 1890. do 1910. sadržan u tablici 3.

VRSTA PROIZVODNJE	PODUZEĆA			RADNICI		
	1890.	1900.	1910.	1890.	1900.	1910.
U broju:						
Drvena industrija						
— šumska poduzeća	42	75	49	3.987	5.871	3.699
— parne pilane	12	27	36	1.485	2.777	3.331
— druge tvornice	6	11	16	458	1.113	1.581
Zajedno	60	113	101	5.930	9.761	8.611
Ostala industrija	50	100	170	3.962	9.038	14.993
Ukupno	110	213	271	9.892	18.799	23.604
U postotku:						
Drvena industrija						
— šumska poduzeća	38,2	35,2	18,1	40,3	31,2	15,7
— parne pilane	10,9	12,7	13,3	15,0	14,8	14,1
— druge tvornice	5,4	5,2	5,9	4,6	5,9	6,7
Zajedno	54,5	53,1	37,3	59,9	51,9	36,5
Ostala industrija	45,5	46,9	62,7	40,1	48,1	63,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tablica 3. Sastav industrije u sjev. Hrvatskoj 1890—1910.

U teritorijalnom nasporedu drvne industrije ističu se po broju i opsegu šumska poduzeća i pilane slavonskog područja, posebno veliki pilanski pothvati u Podravini (županija virovitička) i šumska eksploata-

²⁰ Usp.: I. Karman, n. dj.

cija u Srijemu; tvornice drvene robe (pokućstva, parketa i dr.) smještene su u krajevima uže Hrvatske, ali s obzirom na njihov relativno malen udio u broju i opsegu pogona drvene prerade ne može to znatnije promijeniti opću sliku smještaja poduzeća u toj grani, s dominantnim udjelom slavonskog prostora. Tako je u 1890. na području uže Hrvatske drvena industrija (šumska poduzeća, pilane i tvornice drvene robe) činila 39,2% i 33,3% industrijskog radništva, a u Slavoniji taj udio iznosio je 67,8% pogona i 77,1% radnika. Budući da je na iskorištavanju drvene sirovine zasnovana i proizvodnja tanina, koja je uključena u kemijsku granu, a smještena je u Slavoniji, ona sa svojih pet pogona i 666 radnika u 1890. još pojačava ograničenost svih ostalih slavonskih tvorničkih poduzeća.

Dajući sumarnu ocjenu naše industrije u 1890. isticao je M. Zoričić veliko značenje različitih poduzeća drvene eksploatacije i prerade u njoj, te navodi: »Kraj nje ima bar u naših prilikah nešto znatniji broj podhvata još kod industrije tanina, stakla, cementa, opeke i kod mlinarskoga i tiskarskoga obrta. Za sve druge vrsti iskazuje se samo po jedan ili najviše dva podhvata. Velike one industrije željeza, strojeva, sladora itd., koje su već g. 1890. u Ugarskoj upotrebljavale mnogo više od 20.000 radnika, nisu tada još imale u Hrvatskoj nijednoga predstavnika, spadajućega u razred velikoga obrta, pak je i cijela tekstilna industrija bila zastupana samo jedinom predionom pamuka u Dugoj Resi...«²¹

Spomenuta strukturalna pomicanja u prvim godinama našeg stoljeća uzrokovala su i promjenu teritorijalnog smještaja industrijske privrede u užoj Hrvatskoj i Slavoniji. To kretanje pokazuju podaci u tablici 4.

PODRUČJE	PODUZEĆA			RADNICI		
	1890.	1900.	1910.	1890.	1900.	1910.
U broju						
Grad Zagreb	22	41	79	1.722	3.665	5.984
Hrvatske županije	29	51	66	2.149	4.672	5.049
Grad Osijek	5	14	25	235	697	2.057
Slavonske županije	54	107	101	5.786	9.765	10.514
Svega	110	213	271	9.892	18.799	23.604
U postotku						
Grad Zagreb	20,0	19,3	29,2	17,4	19,5	25,4
Hrvatske županije	26,4	23,9	24,3	21,7	24,9	21,4
Grad Osijek	4,5	6,6	9,2	2,4	3,7	8,7
Slavonske županije	49,1	50,2	37,3	58,5	51,9	44,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tablica 4. Teritorijalni sastav industrije u sjev. Hrvatskoj 1890—1910.

Osobito je zanimljiva pojava jačeg usmjeravanja industrijskog poduzetništva u gradska naselja. Najveći napredak u tome zabilježen je u dva najjača središta: u Zagrebu i Osijeku, koji su u razdoblju 1900—1910.

21 M. Poričić, Ziteljstvo . . . n. dj.

zajedno povećali svoj udio u broju poduzeća od 25,90% na 38,40% i u broju industrijskog radništva od 23,30% na 34,10% — dakle približno od jedne četvrtine na jednu trećinu tvorničke ekonomike u sjevernoj Hrvatskoj.

Međutim, velik razvitak zapaža se i u ostalih petnaest naselja gradskog karaktera na hrvatsko-slavonskom području. U njima su na prijelazu stoljeća (1900) bila 22 industrijska pogona s 1.545 radnika, a u 1910. taj se opseg udvostručio, tj. iznosi 40 pogona s 3.459 radnika; u odnosu prema ukupnome tvorničkom poduzetništvu i radništvu to je 1910. činilo 14,80% pothvata i 14,70% zaposlene radne snage, a prije jednog desetljeća taj udio kretao se mnogo niže (10,30% poduzeća i samo 8,20% radnika). Tako je, uzevši u cjelini, prije prvog svjetskog rata bila već polovica ukupne industrijske privrede sjeverne Hrvatske smještena u njezinim gradovima (vidi tablicu 5).

Bit će korisno upozoriti na veličinu upotrebe pogonskih i drugih strojeva u tvorničkim pogonima sjeverne Hrvatske, s obzirom na stanje koje je zabilježeno u godinama prije prvog svjetskog rata.²² Prema izvještaju industrijskog nadzornika u 1906. na hrvatsko-slavonskom području bilo je ukupno 611 motora s 29.827 KS, a u 1912. evidentirano je već 895 motora s 52.056 KS. Najveći dio snage otpada na parne strojeve, kojih je u 1912. bilo 348 s 38.135 KS; zatim je bilo 40 motora na vodeni pogon (5.120 KS), 377 na električni pogon (4.787 KS), 101 benzinski motor (3.157 KS) i 29 ostalih (857 KS). Električna energija primjenjuje se uglavnom kao pogonska snaga različitih strojeva za obradu, tako da je (prema stanju 1912) prosječna jačina parnog stroja bila 109,6 KS, a jednog elektromotora samo 12,7 KS.

Struktura primjene strojeva u pojedinim industrijskim granama pokazuje pred prvi svjetski rat osobito visok udio u cementnoj i prehrambeno-duhanskoj industriji, ali je i u nekim drugim pogonima u posljednjim godinama promatranog razdoblja zabilježen velik porast. To se očituje iz sumarnog uspoređivanja stanja u 1906. i 1912., sadržanog u tablici 6.

U rudarskoj privredi sjeverne Hrvatske konstatirao je M. Zoričić u 1890. veoma slabo stanje: »Prama raznim granama privrede u obće pak i prema ostalim skupinama industrijsnoga zaimanja bijaše rudarstvo u Hrvatskoj i Slavoniji još g. 1890. tako male važnosti, da bih sav detalj, što ga o njem sadržavaju popisni izradci, ovdje mogao pustiti s vida.«²³ Tada je popisano kod rudnika u užem smislu svega 9 poduzetnika (539 radnika), zatim 15 kamenoloma (313 radnika), 14 drugih poduzeća (57 radnika) kao što su proizvodnja vapna, vađenje šljunka i pijeska, itd.

U prvim godinama nakon 1890. javljaju se neki pozitivniji znakovi u rudarstvu sjeverne Hrvatske, ali sve do pred prvi svjetski rat razvija se nešto jače jedino eksploatacija ugljena. Od 2.674 rudara na području uže Hrvatske i Slavonije u 1910. glavninu su činili zaposleni u različitim ugljenokopima; željezarski pogoni smješteni su u zagrebačkoj županiji, ali njihova proizvodnja mnogo zaostaje za rezultatima ugljenar-

²² . . . Statistički godišnjak I, n. dj.;

²³ . . . Statistički atlas kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875—1915, Zagreb 1915.

²³ M. Zoričić, Žiteljstvo . . . n. dj.

Gradovi	1 9 0 0.		1 9 1 0.	
	poduzeća	radnika	poduzeća	radnika
Zagreb	41	3.665	79	5.984
Osijek	14	697	25	2.057
Zajedno	55	4.362	104	8.041
Senj	1	334	1	499
Bakar	—	—	1	133
Karlovac	2	44	4	108
Petrinja	1	78	1	117
Sisak	2	70	4	216
Varaždin	1	41	4	314
Bjelovar	1	80	2	96
Koprivnica	—	—	3	266
Križevci	1	58	1	120
Brod	2	204	3	468
Požega	—	—	—	—
Mitrovica	4	397	6	653
Petrovaradin	—	—	—	—
Karlovci	1	21	1	31
Zemun	6	218	9	438
Zajedno	22	1.545	40	3.459
Svi gradovi	77	5.907	144	11.500
Izvan gradova	136	12.892	127	12.104
Ukupno	213	18.799	271	23.604

Tablica 5. Industrija u gradovima sjeverne Hrvatske 1900—1910.

Vrsta proizvodnje	1906.		1912.		Razlika	
	Broj	KS	Broj	KS	Broj	KS
Strojevi	50	1.550	63	8.596	13	7.046
Cement, opeka, staklo	29	3.325	167	13.431	138	10.106
Drvo	95	5.915	176	7.194	81	1.279
Koža, tekstil, odjeća	29	3.305	71	6.251	42	2.946
Hrana, duhan	313	10.809	231	12.029	—82	1.220
Papir, kemijska roba	61	4.709	133	4.332	72	— 377
Građevinarstvo	3	43	0	0	— 3	— 43
Tiskarstvo	31	171	54	223	23	52
Ukupno	611	29.827	895	52.056	284	22.229

Tablica 6. Upotreba strojeva u industriji sjeverne Hrvatske 1906—1912.

stva. 1910. su u rudnicima ugljena bila zaposlena ukupno 2.364 radnika, a proizvedeno je nešto više od 250.000 tona lignita i smeđeg ugljena, pretežno u zagorskom bazenu i u rudniku Vrdnik (Srijem).

U razvitku tvorničke ekonomike na području sjeverne Hrvatske do početka našeg stoljeća posebno su zanimljiva kretanja u veleindustrijskom poduzetništvu, tj. u onim poduzećima koja zapošljavaju više od stotine radnika. U skladu s općom strukturom industrijske ekonomike na hrvatsko-slavonskom prostoru početkom devedesetih godina prošlog stoljeća i u kategoriji velikih poduzeća prevladava drvna industrija, tj. šumsko iskorištavanje drvnog blaga, prerada u pilanama i drugim tvorničkim pogonima. Tako je 1890. od ukupno dvadeset pet veleindustrijskih poduzeća sa 6.205 radnika toj proizvodnoj grani pripadalo petnaest poduzeća (60%) s 3.788 radnika (61,1%). Do kraja stoljeća — uz stalan opći napredak tvorničke provrede — ne zapažaju se bitnije izmjene tih odnosa, osim što je relativno sporiji bio porast opsega zaposlene radne snage u šumskim poduzećima; tako je u 1900. ukupna drvna industrija zastupljena sa 60,8% pogona i 50,3% radnika svih veleindustrijskih poduzeća u sjevernoj Hrvatskoj.

Veće prestrukturiranje krupnijeg poduzetništva zbiva se u idućim godinama, pri čemu je bio važan utjecaj već spomenutog zastoja u izvoznjoj trgovini drvene robe nakon krize 1907. Glavni udarac zahvatio je prvotnu eksploataciju šuma, a udio pilanskih pogona i drugih tvornica u toj grani nije se više izmijenio, kako pokazuju podaci o sastavu hrvatsko-slavonske veleindustrije u 1910. (tablica 7).

INDUSTRIJA	PODUZEĆA	RADNICI
Drvena veleindustrija		
— šumska poduzeća	15	2.119
— parne pilane	8	2.046
— druge tvornice	7	1.245
Zajedno	30	5.410
Ostala veleindustrija	34	9.512
Ukupno	64	14.922

Tablica 7. Veleindustrija u sjevernoj Hrvatskoj 1910.

Iz tih podataka izlazi da je ukupna drvna proizvodnja u 1910. okupljala još uvijek čak 46,9% poduzeća veleindustrije, ali u pogledu radne snage njezin je udio pao na samo nešto više od jedne trećine (36,3%). Vrijedi također naglasiti da se strukturalne izmjene u veleindustrijskom poduzetništvu jednako razvijaju kao i u cjelokupnoj industrijskoj privredi sjeverne Hrvatske. Radi bolje ilustracije udjela pojedinih grupacija pothvata u drvnom velepoduzetništvu, treba usporediti relativni njihov udio u razmatranom razdoblju (tablica 8). Iz tog pregleda lako je uočljivo da parne pilane i druge tvornice drvene robe stalno sudjeluju u broju poduzeća i radnika s 20—25% udjela, a na drugoj strani, zaostajanje šumske eksploatacije nadomješta se ubrzanim rastom ostalih veleindustrijskih grana.²⁴

²⁴ Prema podacima iz statističkih publikacija koje su navedene u bilj. 5.

Vrsta proizvodnje	1890.		1900.		1910.	
	pod.	radnika	pod.	radnika	pod.	radnika
Drvena veleindustrija:						
— šumska poduzeća	40,0	39,1	35,3	27,2	23,5	14,2
— parne pilane	16,0	18,4	13,7	15,4	12,5	13,7
— druge tvornice	4,0	3,6	11,8	7,7	10,9	8,4
Zajedno	60,0	61,1	60,8	50,3	46,9	36,3
Ostala veleindustrija:	40,0	38,9	39,2	49,7	53,1	63,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tablica 8. Sastav veleindustrije sjeverne Hrvatske 1890—1910.

Među onim granama velike industrije koje na početku našeg stoljeća imaju najveći porast u broju zaposlenih ističu se cementna proizvodnja prehrambenih namirnica i duhanske robe. Pritom je u veleindustriji cementa ključnu poziciju zadržala poznata tvornica u Beočinu (Srijem), koja je 1900. zapošljavala nešto više od 600 radnika, a u 1910. već više od 1.800, tj. približno trostruko. U prehrambeno-duhanskoj grani zapaža se porast ne samo u broju radne snage, nego također i u broju velikih pogona: od tri tvornice s 900 radnika početkom stoljeća (1900), na devet pogona s 2.095 radnika u 1910. Velik dio tih pothvata za proizvodnju hrane i duhanskih proizvoda bio je pred prvi svjetski rat okupljen u gradu Zagrebu, i to paromlin, pivovara, tvornica salame, tvornica kavovine i tvornica duhana.

U pogledu teritorijalne raspodjele veleindustrijskog poduzetništva možemo — kao posljedicu prikazanih strukturalnih kretanja — također zapaziti u prvom desetljeću našeg stoljeća jednake promjene kao što ih uočavamo i u cjelokupnoj prerađivačkoj ekonomici sjeverne Hrvatske: stagnaciju tog poduzetništva u slavonskim županijama, a jači porast u gradskim naseljima, osobito u Zagrebu i Osijeku. To pokazuju i podaci u tablici 9.

Područje	PODUZEĆA			RADNICI		
	1900.	1910.	Razlika	1900.	1910.	Razlika
Grad Zagreb	7	15	8	2.238	3.470	1.232
Hrvatske županije	11	14	3	2.599	3.048	449
Grad Osijek	2	5	3	247	1.190	943
Slavonske županije	31	30	— 1	6.698	7.214	516
Ukupno	51	64	13	11.782	14.922	3.140

Tablica 9. Teritorijalni smještaj veleindustrije u sjevernoj Hrvatskoj 1900—1910.

Područje Slavonije (bez veleindustrije Osijeka) zadržalo je i nadalje svoju povoljnu relaciju prema užoj Hrvatskoj (bez grada Zagreba) u broju veleindustrijskih poduzeća i zaposlenog radništva, jer je opadanje aktivnosti šumskih pogona nadoknadilo širenje opsega djelatno-

sti tvornice cementa u Beočinu. Na gradskom području Zagreba susrećemo pred prvi svjetski rat (1910), osim spomenutih velikih pogona prehrambeno-duhanske grane, ova poduzeća s više od stotine radnika: željezničku radionicu, tvornicu pokućstva, parketa, tekstila, vojničke odjeće, papira, olovaka, te plinaru, jedno građevno poduzeće i tiskaru. U Osijeku se nalaze dvije tvornice pokućstva (stolarski veleobrt), paromlin, tvornica šećera i tvornica šibica.

Ostala veleindustrijska poduzeća bila su ovako raspoređena po županijama: u ličko-krbavskoj županiji jedno šumsko poduzeće i tvornica duhana; u modruško-riječkoj županiji tvornica cementne robe, paropilana i tvornica papira; u zagrebačkoj županiji paropilana, te po jedna tvornica štapova, tekstila i salame; u varaždinskoj županiji ciglana i tvornica pokućstva; u bjelovarsko-križevačkoj županiji jedno šumsko poduzeće, tvornica drvenog alata i tvornica koštanog brašna; u požeškoj županiji pet šumskih poduzeća, tri parne pilane i tvornica stakla; u virovitičkoj županiji četiri šumska poduzeća, dvije paropilane, te po jedna tvornica stakla, tanina, vagona i za destilaciju drva; u srijemskoj županiji četiri šumska poduzeća, jedna parna pilana, dvije tvornice tanina, tvornica cementa, kamenolom, tvornica tekstila i jedno građevno poduzeće.

Velik dio veleindustrijskih pothvata bio je osnovan širim investicijskim ulaganjima okupljenog kapitala u obliku dioničkih društava. Ta se pojava osobito zapaža od početka novog stoljeća, a veoma malen je broj dioničkih udruženja u sjevernoj Hrvatskoj koja su se održala kroz dulje vremensko razdoblje.²⁵ Tako je od 43 takve organizacije koje nalazimo na hrvatsko-slavonskom području 1905. svega šest imalo za sobom više od petnaest godina djelovanja (tj. utemeljene su između 1871—1890); osam ih je osnovano 1891—1895, trinaest u razdoblju 1896—1900, a šesnaest u prvim godinama 20. st., dakle između 1901. i 1905. U idućih pet godina, od 1906. do 1910, povećao se broj dioničkih društava u sjevernoj Hrvatskoj za još petnaest, ali je ujedno opseg okupljenoga dioničkog kapitala više nego udvostručen: od 23,644.000 kruna u 1905. na više od 51 milijun kruna u 1910.

Najveći dio evidentiranih udruženja u 1910. imao je svoje sjedište u samoj Hrvatskoj, a pet dioničarskih društava bilo je pod ugarskom upravom. Premda je financijska snaga tih pet organizacija bila relativno jača jer raspolažu čak s 14 milijuna kruna dioničkog kapitala, treba naglasiti da se u tom pogledu u razdoblju 1905—1910. uočavaju pozitivne promjene; naime, u 1905. bilo je ukupno devet takvih udruženja sa sjedištem u Ugarskoj i raspolagala su gotovo s polovicom čitavoga tadašnjeg kapitala dioničkih društava u sjevernoj Hrvatskoj, a tijekom idućih godina njihovo se značenje umanjilo. Dva najveća poduzeća iz te skupine su tvornica cementa u Beočinu (Srijem) sa 7,600.000 kruna kapitala i tvornica tanina u virovitičkoj županiji s 4 milijuna kruna kapitala. Teritorijalni smještaj poduzeća svih spomenutih 58 dioničarskih društava u 1910. pokazuje nam tablica 10.

²⁵ * * *, Statistički godišnjak II, n. dj.

Područje	Broj dioničarskih društava	Kapital u 1.000 K
Grad Zagreb	18	8,891
Grad Osijek	7	8,206
Hrvatske županije	19	14,849
Slavonske županije	14	19,157
Ukupno	58	51,103

Tablica 10. Teritorijalni smještaj dioničkih društava u sjev. Hrvatskoj 1910.

Najveći dio financijske snage tih udruženja otpada na manju skupinu od svega šesnaest organizacija, koje imaju pojedinačno više od jednog milijuna kruna dioničkog kapitala; to su gotovo samo (osim jednog poduzeća) veleindustrijska poduzeća s više od stotine zaposlenih radnika. Njihov ukupni dionički kapital iznosi nešto manje od 40 milijuna kruna, zapošljavaju zajedno približno 6.000 radnika, a u nekretninama, u tvorničkim uređajima i inventaru raspoložu s vrijednošću od još 48 milijuna kruna. Udio šesnaest krupnih dioničarskih društava, koja pojedinačno raspoložu s više od milijun kruna temeljnog kapitala, u privrednoj snazi svih dioničkih organizacija u užoj Hrvatskoj i Slavoniji 1910. pokazuju podaci u tablici 11. Ta najkrupnija dionička društva čine jednu četvrtinu tadašnjega ukupnog broja veleindustrijskih poduzeća u sjevernoj Hrvatskoj i zapošljavaju oko 2/5 radništva velike industrije. Među njima nalazimo dvije tvornice cementa, dvije tvornice drvene robe, dvije tvornice tanina i jednu za destilaciju drva, zatim poduzeće za vojničku opremu i dvije tekstilne tvornice, po jednu tvornicu šećera, piva, salame, koštanog brašna, šibica i papira. Od tih poduzeća smještena su u gradu Zagrebu tri, u Osijeku dva, na području hrvatskih županija pet i u slavonskim županijama šest tvorničkih pogona.

Vrsta imovine	D. D. s temeljnim kapitalom		ZAJEDNO
	više od milijun kruna u tisućama kruna	manje od milijun kruna	
Dionički kapital	39.988	11.115	51.103
Nekretnine	22.642	7.310	29.952
Tvornički inventar	25.507	6.530	32.037
Ukupno	88.137	24.955	113.092

Tablica 11. Imovina krupnih dioničarskih društava u sjevernoj Hrvatskoj 1910. godine

Ocjenjujući u cjelini prikazani razvitak industrijske privrede u sjev. Hrvatskoj u posljednjoj četvrtini stoljeća pred prvi svjetski rat, a posebno udio veleindustrijskih poduzeća, može se zaključiti da promjene koje nastaju od početka našeg stoljeća mnogo ispravljaju dotadašnju deformiranu strukturu te gospodarske oblasti — obilježenu prevlašću šumske eksploatacije i drugih pogona drvne prerade. To je ujedno zna-

čilo ubrzaniji porast raznovrsnih industrijskih poduzeća u Zagrebu, Osijeku i nekim drugim gradskim središtima na hrvatsko-slavonskom prostoru.

* * *

Već je u uvodu naglašeno da je politička rascepkanost Hrvatske u granicama dvojne monarhije onemogućavala tješnje organsko povezivanje domaćih gospodarskih snaga različitih pokrajina, a to je nesumnjivo otežavalo i usporavalo afirmaciju nacionalnoga poduzetničkog građanstva, pa se to teže osjećalo što je podređenost hrvatskih zemalja vladajućim činiocima Beča i Budimpešte (njihova državno-politička, pa time i ekonomsko-politička nesamostalnost) lišila to građanstvo podrške javnih vlasti u kritičnim trenucima izgradnje suvremene industrijske privrede. Kako pokazuju prethodna razmatranja, unatoč pretežno veoma nepovoljnim uvjetima razvitka tvorničkog poduzetništva, na našem području do prvoga svjetskog rata javlja se nekoliko važnih industrijskih pothvata u onim granama koje su povezane s iskorištavanjem prirodnih bogatstava ili pogodnoga geoekonomskog položaja.

Onaj dio domaće buržoazije koji nastoji razviti kapitalističku gospodarsku djelatnost u prerađivačkoj industriji nastao je uglavnom i stvorio materijalna sredstva trgovačkim poslovanjem, pri čemu su na čitavome hrvatskom prostoru mogućnosti uspješnog vođenja tog i takvog poslovanja ovisile o povoljnim ili nepovoljnim uvjetima posredovanja u razmjeni dobara na širem području — od Podunavlja do Jadrana i Sredozemlja. Početni poticaji za podizanje obrtničko-manufakturnog poduzetništva na viši stupanj tvorničke, industrijske prerade dolaze nesumnjivo još sredinom 19. st. iz redova domaćih privrednika. No, ta su nastojanja pretrpjela težak udarac u doba učvršćenja nagodbenog sustava zbog općega političkog i gospodarskog položaja Hrvatske u Habsburškoj Monarhiji.

Kao što se može uočiti već iz sumarnih podataka u ovom osvrtu, zbog takvog stanja javljaju se na hrvatskom području u industrijskom poduzetništvu strane financijske snage kao nosioci najkrupnijih investicijskih zahvata, i to napose u drvnoprerađivačkoj privredi sjev. Hrvatske tijekom posljednjih desetljeća 19. st. Novi porast domaćeg poduzetništva, usmjerenoga na izgradnju pretežno manjih tvorničkih pogona (do stotinu radnika), zapažamo od kraja prošlog stoljeća. Posebno je značenje te pojave u činjenici da su ti investicijski zahvati mnogo proširili i obogatili sastav industrijske privrede, uvodeći tvorničku proizvodnju u dotad zapostavljenim prerađivačkim granama i tako ispravljajući jednostranu orijentaciju stranih financijskih snaga. Budući da su spomenuti pogoni do prvoga svjetskog rata većinom podizani upravo u gradskim naseljima, to je ujedno utjecalo i na pozitivniju ekonomsko-socijalnu situaciju u nekoliko gradskih središta. Kao rezultat tih kretanja nalazimo u sjev. Hrvatskoj do raspada Austro-Ugarske Monarhije, negdje više a negdje manje, formiranu jezgru domaće industrijske buržoazije i industrijskog radništva.

DIE HAUPTMERKMALE DER INDUSTRIELLEN ENTWICKLUNG IN NORD-KROATIEN BIS ZUM ERSTEN WELTKRIEG

Im vorliegenden Beitrag wird über den Prozess der industriellen Entwicklung des nordkroatischen Raums 1848 bis 1914 gesprochen. Dabei war es doch notwendig im kurzen den politischen Zustand Kroatiens innerhalb der Habsburger Monarchie anzudeuten, denn die langwierige Zerspaltung der kroatischen Länder und ihre Unterordnung den verschiedenen entscheidenden Faktoren des Habsburger-Staates im ganzen betrachtenden Zeitabschnitt bedeutenderweise auch den wirtschaftlichen Entwicklungsgang dieser Gegenden beeinflusste.

Der Verfasser wendet sich zuerst den Problemen der verarbeitenden Wirtschaft in der vorindustriellen Epoche zu und stellt fest, dass man in einigen Gegenden Nord-Kroatiens bis zum J. 1848 Versuche der Gründung von Manufakturbetrieben begegnet, entweder durch die Herrschaftsinhaber auf dem eigenen Besitze oder durch Kaufleute und andere Unternehmer in Städten u. Märkten. In der Stadt Rijeka kommen zahlreichere Betriebe vor, so auch im übrigen Küstenlande, die mit dem Segelschiff-Seewesen in Verbindung stehen. Es verbreitet sich besonders die Exploitation des Holzvorrates aus den herrschaftlichen Waldungen und seine Verarbeitung in Sägewerken mit Wasserkraft. Diesen Versuchen gebührt zweifellos Aufmerksamkeit als Ergebnissen des positiven Bestrebens einheimischer Kreise, doch ihre Rolle in der wirtschaftlichen Entwicklung dieser Gegenden war sehr bescheiden.

Der Mangel an Tradition, technischer und geschäftlicher Erfahrung in der verarbeitenden Ökonomik verlangsamte sehr die Durchdringung des Fabrikunternehmertums in Kroatien nach dem J. 1848. In der ersten Etappe des Entstehens der industriellen Wirtschaft bis zur Krise 1873 werden einige Dampfmühlen und Sägewerke gegründet, und man versucht auch die Erzeugung anderer Waren zu fördern. Doch, das einheimische Unternehmertum (auf der engen Basis des vorherigen Entwicklungsganges entstanden, und ohne nötige Unterstützung der eigenen staatlichen Wirtschaftspolitik geblieben) konnte im Konkurrenzbewerb mit den fortschrittlicheren Ländern der Monarchie nicht durchhalten. In letzten Jahrzehnten des 19. Jhs war die weitere Verbreitung der Grossindustrie in nordkroatischem Raume vorwiegend Folge der Tätigkeit von äusseren Faktoren.

Die Interessen des fremden Kapitals waren vorerst auf die Ausnützung des wertvollen Holzmaterials aus den umfangreichen Eichenholz-Wäldern gerichtet, hauptsächlich in Slawonien. Dies führt zum Ausbau zahlreicher grösseren oder kleineren Wald- bzw. Niederschlagbetriebe und Dampfsägewerke, wobei besonders viel von Eichenholz-Fassdauben für die Ausfuhr nach Frankreich oder Deutschland erzeugt wurde. Die einseitige Förderung der Holzverarbeitungs-Industrie, durch gemeinsame Interessen slawonischer Grossgrundbesitzer und fremder Unternehmer hervorgerufen, hat die Struktur der industriellen Wirtschaft Nord-Kroatiens deformiert und dabei besonders die Gestaltung des Fabrikunternehmertums sowie der modernen arbeitenden Klasse in den Städten verlangsamte. — Auf dem abgesonderten Gebiet der Stadt Rijeka entstehen durch Anlage des ungarischen und fremden Kapitals einige grossindustrielle Betriebe, so z. B. die Erdöl-Raffinerie, die Reischalung-Fabrik, später auch eine mittlere Dampfschiffswerft.

Erst vom Ende des 19. Jhs merkt man in Nord-Kroatien positivere Änderungen zugunsten der einheimischen Faktoren. Die bisherige vorherrschende Bedeutung der Holzverarbeitung lässt im Verhältnis zu den anderen Industriezweigen nach, mit einer sehr positiven Tendenz zu häufigeren Investitionseingriffen einheimischer Fabrikunternehmer in städtischen Siedlungen.

SADRŽAJ — INHALT — SOMMAIRE

ACTA

HISTORICO-OECONOMICA IUGOSLAVIAE

Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije

Часопис за економску историју Југославије

Časopis za ekonomsko zgodovino Jugoslavije

Списание за економска историја на Југославија

VOL. I

REDAKCIJA

**IVAN ERCEG, NIKOLA GAČEŠA, KEMAL HRELJA,
DŽEVAD JUZBAŠIĆ, DANICA MILIĆ, ANĐELKO RUNJIĆ,
JOŽE ŠORN, NIKOLA VUČO, DANČO ZOGRAFSKI**

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN ERCEG

**Redakcija »Acta historico-oeconomica Iugoslaviae«, 41000 Zagreb,
Strossmayerov trg 2 (privremeno)**

**Pretplatu i narudžbe slati na »Školska knjiga«, 41000 Zagreb,
Masarykova 28**